УДК 8`80.82

КӨНЕ ТҮРК МЕМЛЕКЕТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІКТЕРІ

Қыдыралы Жарқынай Ержанқызы
kydyraly.zh@mail.ru
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті халықаралық қатынастар факультеті Түркітану мамандығының 4-курс студенті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Шаймердинова Н.Г.

Көне түркі мемлекеті тарихтағы ең ірі мемлекеттердің бірі. Дарынды түрік әулеті Орхон, Тула, Сэлэнгі өзендерінің бойында қалалар орнатып, хан ордасын салып, ғибадатханалар тұрғызып, түрлі мүсіндер жасап, тас қашап, маңызы зор сөздерін тас бетіне қашап қалдырып кеткен. Бірнеше деңгейлі жүйені құрайтын үш жүзден астам руникалық ескерткіштер Еуразияның барлық аумағында кеңінен таралған: Моңғолиядағы Орхон жазбалары, Сібірдегі Үйбат және Енисей өзендері бойындағы жазулар, Алтайдағы көптеген жазулар, Орта Азиядағы Жетісу, Талас мәтіндері, ҚХР аумағындағы Шығыс Түркістанның жазбалары, Венгрия, Румыния, Болгария аумағындағы және Ресейдің еуропалық бөлігіндегі рун тәрізді белгілер мен мәтіндер. Тастарға, стелаларға, үй ыдыстарына ойып жазылған руникалық мәтіндер ежелгі түріктер әлемінің бейнесін, көшпелі ежелгі түркі мемлекеттерінің дамуын және олардың ерте орта ғасырлар дәуіріндегі басқа этностармен және мемлекеттермен қарым-қатынасын ашып көрсетеді. Шығыстағы Хинганның жартасты жоталарынан батыста Еділ мен Орал өзендерінің аралығына дейін, солтүстігінде Саян жоталарынан оңтүстігінде соғды шекараларына дейін үлкен аумақтарды жаулап алған ежелгі түріктер қуатты мемлекет «мәңгілік ел» құрды (В. В. Бартольд, П. М. Мелиоранский, Л.Н. Гумилев, С. Г. Кляшторный).

Ежелгі түркілерде мемлекеттіліктің барлық белгілері бар: жоғарғы билік және оны беру тәсілдері, мемлекет құрылымы (Орда - орталық, оң қанат тардуш және сол қанат төлес), тұрақты әскер, әскери номенклатура (шад, ябғу, апа-тархан, тегин, бек, ер-жауынгер), отырықшылықпен үйлескен көшпелі шаруашылық, шаманизмнің, тенгрианизмнің, манихейизмнің, буддизмнің, несториандық христиан дінінің бірқатар діни формалары түріндегі мемлекет идеологиясы және ең бастысы, жазудың болуы мен дамуы.

Жоғарғы билік қағанға тиесілі болды, әдетте Ашина әулетінен болуы тиіс. Қаған ежелгі түркі мемлекетінде бас саяси қайраткер болған. С. Г. Кляшторный хан «елді ұстап, бодунды басқарды» деп жазады. Сонымен бірге ол басқа тайпаларды бағындырған және оларды алым мен салық төлеуге мәжбүр еткен әскери жетекші ретінде қызмет етті [Кляшторный, 160 Б.]. Түріктердің заңы бойынша жоғарғы билік ағадан ініге беріліп отырған.

Л. Н. Гумилевтің пікірінше, VII-VIII ғғ. аралығында Түркі мемлекеті өте қуатты ел болғандығын және онымен батыс та, шығыс та, Византия мен Қытай, Араб халифаты мен Соғдылар, Персия мен Үндістан санасатындай қуатты империя болған. [Гумилев, 1989, 5-бет].

Өзара уағдаластықтарға, елшілер мен келіссөз жүргізушілердің қызметіне қарамастан, Түркі империясының көршілермен және басқа елдермен өзара қарым-қатынасы бейбіт және дұшпандық қатынаста болған. Сондықтан руникалық мәтіндердің (Орхон, Енисей, Жетісу) негізгі мазмұны – жорықтардың, жаулап алулардың, шексіз соғыстардың тарихы, бір сөзбен айтқанда, қақтығыстар мен соғыстардың тарихы.

Ежелгі түркілердің жазба ескерткіштері - ежелгі түркі өркениетінің бірегей мақтанышы. Әрбір халық ұлдары мен олардың туындыларымен, өз тарихымен және одан кейінгі өмірімен мақтануға құқылы. Жеңістерінің сәттерін де, жеңілістердің ащы сабақтарын да өз бойымызға сіңіргеніміз үшін біз қазақтар, өзбектер, қырғыздар, түрікмендер, ұйғырлар және Орталық Азияның басқа да этностары тарихымызбен мақтан тұтамыз.

Міндетті түрде айтатын жайт, Орхон-Енисей жазба ескерткіштері – бұл шындықтың зияткерлік игерілуінің, Конституцияның прототипі мен ежелгі түркі дәуірінің мәселелерін мемлекеттік-құқықтық шешудің, сол кездегі азаматтық, қаржылық, қылмыстық, еңбек кодекстерінің көрнекті жетістігі. Тастардағы жазулар саяси жүйенің, әлеуметтік құрылымның, уақыт пен кеңістіктің өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді, олардың маңызды мүдделерін, менталитетін білдіреді, адам, табиғат және қоғам арасындағы қатынастар мен қатынастардың нормалары, принциптерін жеткізеді. Ол мәтіндерде кейіннен түркі халықтары мен мемлекеттерінің тағдырын анықтаған көптеген құбылыстардың, оқиғалар мен фактілердің себептері мен шығу тегі жатыр.

Ежелгі түркі қоғамының әлеуметтік стратификациясында және ресми түрде қаған ең жоғарғы титул ретінде қабылданған. Жазбаларда Тәңірдің өзі қағанның мемлекеті мен халқын басқаруға үшін жаратылған деп бірнеше рет айтылған. Алайда, қағандардың ерекше, тәңірлік тектілігін мойындай отырып, ежелгі түріктер қағандарға лайықты және шынайы қараған. Әртүрлі тарихи кезеңдердегі мемлекет басқарушысы ретінде даналық, лайықты, ержүрек қағандар болған, сондай-ақ "санасыз, нашар" қағандар да болып отырған. Жалпы, қаған биліктің нышаны және қайнар көзі, елдің әл-ауқаты мен қауіпсіздігінің кепілі ретінде қабылданды. Тиісінше, қағанның жеке басына жоғары талаптар қойылды. Ол даналық, әділдік, әскери істі, дипломатияны терең білу, қабілетті және талантты адамдарды тауып, мемлекеттік лауазымдарға ұсына білу сияқты қасиеттерге ие болуы керек еді. Мемлекет басындағы қағанат қызметінің басты және түпкі мақсаты Білге қаған құрметіне жазылған мынадай сөздермен көрсетілген:

Тәңірі жарылқағаны үшін,

Өзімнің құтым бар үшін қаған тағына отырдым.

Қаған тағына отырып, жоқ, шығай халықты бағындырып жинадым.

Шығай (кедей) халықты бай қылдым.

Аз халықты көп қылдым.

Әкем-қаған, ағам-қаған отырған кезде төрт бұрыштағы халықты

Мұнша ұйымдастырып, мұнша орнықтырған еді.

Тәңірі жарылқағаны үшін, өзім отырғанда да

Төрт тараптағыларды халық еттім, ел етіп ұйымдастырдым [1. 262-263].

VIII ғасырдан осы күнге дейінгі жоғарыда аталған барлық жетістіктер түркі мемлекеттері басшыларының қызметі мен саяси бағытының басты бағыттарын құрайтыны құпия емес. Мемлекет басшысына құрмет көрсеткен ежелгі түріктер үшін мемлекеттілікті сақтау, елдің бостандығы мен тәуелсіздігін, оның азаматтарын қорғау жоғары құндылықтар болып танылды. Олар «Мәңгі ел» құруды армандады, мақсат етті. Күлтегін мәтінінде мәңгі ел туралы мынандай жолдар кездеседі:

Ол жерге барсаң, түрік халқы, өлімшісің сен.

Өтүкен жерінде отырып, керуен жіберіп отырсаң, онда мұның жоқ.

Өтүкен жынысында отырсаң мәңгі ел тұтып отырар ең сен [1. 190].

Өтүкен - қасиетті жердің атауы, ежелгі түркі мемлекетінің өзіндік астанасы. Сондықтан мемлекеттегі әл-ауқат пен тұрақтылық, ең алдымен, орталық биліктің тұрақтылығы мен құзыретіне байланысты. Билік пен халық арасындағы өзара түсіністік мемлекетті мәңгілік қылады. Түркі мемлекеті мәңгі өмір сүруге шақырылғандықтан, оның рәміздері де, оның ішінде жазулары бар тастар да мәңгілік болуы керек. Сондықтан олар "Мәңгі тас" деп аталды. Әрине, бұл жағдайда тастың өзі емес, болашақ ұрпақтарға арналған сөздер, өсиеттер, кеңестер мен көзқарастар мәңгілік болды. Күлтегін құрметіне жазуда мынадай жолдар бар:

«Түрік халқын теріп (жиып) ел тұтқандарыңды мұнда бастым.

Жаңылып, бытырағандырыңды да мұнда бастып.

Нендей бір айтар сөзім болса, мәңгі тасқа бастым.

Мұны көріп біліңдер, түрік халқы, бектері, бөдке (тақ иесіне)

кіріптарсыңдар ғой, жұртыңмен бірге жаңылғышсыздар ғой сіздер.

Мен мәңгітас тіктім (тұрғыздым) [1. 191].

Алайда, Күлтегіннің көрегендігі орындалды. Біріншіден, Мәңгілік тас шын мәнінде мәңгілік ғылыми зерттеу объектісіне айналды, екіншіден, ежелгі түркі мемлекетінің гүлдену шыңы Күлтегін өмірінің жылдарына келеді. Үшіншіден, VIII ғасырдың ұлы қолбасшысының өлімінен кейін оның мемлекеті ыдырады.

Ежелгі түркі қоғамындағы халықтың негізгі бөлігін "Қара будун" – қатардағы еңбек халқы құрады. Оның қолымен және ақылымен мемлекеттің материалдық, идеялық, моральдық және рухани негіздері құрылды. Сыртқы саясат пен халықаралық қатынастардың көптеген мәселелері қару-жарақпен шешілген дәуірде елдің қорғаныс қабілеті, атап айтқанда адами ресурстар, әскери өнер және әскери ой үлкен маңызға ие болды. Ежелгі түркі елінің даңқы мен қуаты әскери жетістіктер негізінде көбейтілді.

Тұй-ұқұқтың айтуынша, жаулап алынған халықтар мен аумақтардан «сары алтын, ақ күміс, қыздар мен әйелдер, түйелер мен қазыналар (сыйлықтар) шектеусіз жеткізілді». Тастағы жазулар ежелгі түркілердің шабуыл жасау және қорғаныс стратегиясы, әскерді материалдық-техникалық және азық-түлікпен жабдықтау, жауды кенеттен басып алу, айналып өту, шегінген күштерді қудалау, әскери барлауды ұйымдастыру, майдан мен тылдың бірлігін қамтамасыз ету, әскери мамандарды даярлау және пайдалану мәселелерін жеткілікті терең түсінгендігін айғақтайды. Қарулы күштердің жоғарғы бас қолбасшысы қаған болған. Қағанның басшылығымен және тікелей қатысуымен әскери жорықты дайындау, соғыс жариялау, лауазымдарға тағайындау, әскери атақтар беру, олжаларды бөлу жүзеге асырылды. Ежелгі түріктер қарсылас елдегі қоғамдық-саяси жағдайды мұқият бақылап, барлау мен дипломатия деректеріне кеңінен сүйенді, дұшпандық ел армиясы мен оның әскери жетекшілерінің күшті және әлсіз жақтарын зерттеді. Бумын, Күлтегін, Тұй-ұқұқ дәуірлеріндегі әскери ойдың жетістіктерін кейінірек Ұлы Шыңғысхан мен оның мұрагерлері сәтті қолданды.

Жоғары әскери басшылық "соғыс шебері", "армия шебері" терминдерімен айтылған. Ол тікелей қағанға бағынады. Әскери жетекшінің өкілеттіктері мен құзыреттері ескерткіште жазылған Тонықөк сөздерінде ашылған:

Елтеріс қағанның билік иесі, алып иесі болғаны үшін

Табғачпен он жеті рет соғыстық.

Қытайға жеті рет аттандық.

Оғызға бес рет аттандық.

Онда ақылгөйі мен де күшті едім.

Жаушысы да мен едім.

Елтеріс қағанға, түрік Бөгү-қағанға, Түрік Білге қағанға [….]

Қапаған қаған жиырма жетісінде қаған отырды.

Анда [….] еді. Қапаған қаған отырды.

Түн ұйықтамады, күндіз [тыныш] отырмады.

Қызыл қаным төгілді, қара терім жүгірді (ақты).

Ісімді күшімді әбден бердім.

Мен өзім барлаушыларды да алысқа жіберіп отырдым. [1. 318].

Зиялы қауымның дипломатиялық корпусы "елші" анықтамасымен белгіленді. Арнайы қызметтерге тартылған адамдар "тілді" және "көрік" деп аталды. Мемлекетте практикалық істерді идеологиялық қамтамасыз етумен айналысатындар "жаршы" тобын құрады, сәулетшілер мен құрылысшылар "бедізші" тобын құрады. Қолда бар деректер сол дәуір зиялыларының әлеуметтік дамуы мен демографиялық портретін байқауға мүмкіндік бермейді. Бір нәрсе анық: ежелгі түркілер қоғамның зияткерлік әлеуетін нығайтуды құптады. Атап айтқанда, олар табгач қамытынан босатуды "дана, батыл, алып адамдардың", әскери жетекшілердің сандық және сапалық өсуімен байланыстырды.

Ежелгі түркілердің әлеуметтік-мәдени құндылықтарының маңызды элементі олардың салт-дәстүрлері болды. Олар заңдармен қатар мүдделер тепе-теңдігін қамтамасыз етті, адамдар, ұрпақтар, билік органдары, көшбасшылар және бағыныштылар арасындағы қатынастарды үйлестірді. Үйлену тойды өткізу, балының туулуы, өлім, әскери жорықтарға дайындық, жауды жеңдіктен кейінгі тойлау және тағы басқа маңызды жайттар мереке саналып түрлі салт дәстүрлермен тойланып отырды. Тарихи-рухани өмірдің ортасында әрдайым адам тұрады. Білге қағанның құрметіне қойылған ескерткіште: «*Мен түргеш қағанға қызымды бердім. Ер теңі ұлына төр (өкімет) алып бердім. Түргеш қағанның қызын, ер теңі ұлының төрін ұлыма алып бердім. Түрік қаған мен оларға қағандық бөд (тақ иесін) осылай бердім*» [1. 263].

Исламға дейінгі сенімді, реликтер және мінез-құлықтар әлі де сақталған. Олар бүгінде арнайы ғылыми білімнің нысаны мен тақырыбына айналды. Ежелгі түріктер адамның тағдырын, оның өмірі мен өлімін Тәңір алдын ала анықтайды деп сенген. Адам қолынан жасалған жақсы істер Тәңір тарапынан мадақталып отырады, ал жаман әрекеттер үшін Тәңір жазалайды деп сенілген. Көшбасшылар мен басшылардың еңбегі мен ерлігіне қарай рухына сәйкесінше құрмет көрсетіліп отырған. Мәңгілік ел құрауға және елді нығайтуға үлес қосқан тарихи тұлғаларға тас мүсіндер орнатылған және есімдері қашап жазылған.

Ежелгі түркілердің алыс және жақын шетел халықтарына этникалық және генетикалық байланысы жоқ қатынасы қазіргі тілмен айтқанда, протоколдық, жиі сақ болу сипатында болды. Тіпті табгачтар, қытайланған түркілер, өзінің халқы ретінде есептемеген, оларды алдаушы, айлакор халық деп санаған. Демек, болмыстың рухани-мәдени тұрғыдан игерілуін қазіргі түркі халықтарының ата-бабалары "өзіміздікі - бөтендікі", "біз - олар" қағидаттарында жүзеге асырған. Бұл ретте ежелгі түркілердің идеологиясы, елдің гүлденуі мен қауіпсіздігі бойынша билік пен меншіктің мызғымастығы жан-жақты бекітілген.

“Өзімдікі” және “бөтендікі” арасындағы қарама-қайшылықтары тарихи деректерде, жазбаша ескерткіштерде көрініс тапты. VI–XI ғасырлардағы көне түркі руникалық ескерткіштерін мысал ретінде айта аламыз, осы ескерткіштердің бірінде жазылғандығы да

кездейсоқ емес: j a t j a γ u g t ü z b o l ma s – бөтендікі және өзімдікі бір емес [Жолдасбеков, Сарткожаулы, 247 бет].

Ежелгі түркілердің тарихи-рухани мұрасы сан қырлы. Ол ерекше белгілері мен қасиеттеріне бай. Оның ең жақсы жетістіктері ғасырлардан ғасырға өтіп жатыр. Оларда қазіргі түркі халықтары тарихының, мәдениетінің, менталитетінің бастаулары жатыр. Бүгінде Орталық Азияның жас тәуелсіз мемлекеттері сол алыс уақыттардың салт-дәстүрлерін қайта жаңғырта отырып, тарихи тұлғалардың есімдерін қайтара отырып, әділдік пен адамгершілікті қалпына келтіріп қана қоймай, бірлік пен өркендеуге жол ашады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. М. Жолдасбеков, Қ. Сартқожаұлы Орхон ескерткіштерінің толық Атласы.- Астана: Күлтегін, 2005. 360 б.
2. Гумилёв Л. Н. Древние тюрки. М.: Тов. «Клышников-Комаров и К», 1993. 512 б.
3. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера человека. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. 496 б.
4. Кляшторный С. Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. 560 б.
5. Шаймердинова Н. Г. Когнитивная семантика древнетюркских Орхонских текстов. Изд. переработанное и дополненное. Астана: ЕНУ, 2007. 248 с.
6. Шаймердинова Н.Г. Древнетюркская картина мира в текстах письменных памятников. – Астана, ЕНУ, 2014. – 261 с.
7. Шарипов Р. Г. Духовная культура древнетюркской цивилизации. Уфа: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт истории, языка и литературы Уфимского научного центра Российской академии наук, 2015. 154 с.
8. Сарткожаулы К. Генезис древнетюркского рунического письма. – Алматы: Абзал-Ай, 2012. – 280 с.
9. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. 452 б.